

Ben de Pater

V is Vorsing

Nederlandse volkskunde stond bloot aan de verleidingen van het nationaal-socialisme

***De Academische Boekengids* 55, maart 2006, pp. 13-15.**

Een commissie doet nog onderzoek naar het oorlogsverleden van P. J. Meertens. Van andere volkskundigen en enkele archeologen staat collaboratie vast. Was de studie naar het 'Nederlandse volkseigene' uit de aard der zaak gevoelig voor de ideologie van het nazisme?

Menig lezer zal eraan meedoen: het geven van voorlichting over de eigen universitaire studie aan aankomende studenten. Na afloop van een gloedvol verhaal over hoe leuk de opleiding wel niet is, is er nog wat tijd voor het stellen van vragen. Eentje herinner ik me nog goed. Een vwo'er vroeg: 'Meneer, kunt u me zeggen of Nijkerk wel of niet tot de Randstad behoort?' Blijkbaar had hij daarover onenigheid met zijn aardrijkskundeleraar en wilde hij alsnog zijn gelijk halen. Mijn antwoord luidde dat de Randstad geen vaste buitengrenzen kent en dat de locatie van die grenzen afhangt van de gehanteerde indicatoren, zoals de omvang van het forensisme of het zelfbeeld: beschouwen Nijkerkers zich als Randstedelingen? De scholier leek het een onbevredigend, slap antwoord te vinden. Waarom kon een universitair docent op een heldere vraag geen helder antwoord geven? Waarom niet een simpel ja of nee?

De reden is dat regio's - afgezien van bestuurlijke territoria - geen eenduidige grenzen hebben die in de werkelijkheid zichtbaar zijn. Grenzen trekken is een kwestie van afspraken maken en dat lukt slecht. Over sommige grenzen - zoals de oostgrens van Europa of die van de Randstad - heeft nooit eenstemmigheid bestaan. Regio's en regionale indelingen zijn constructies van onderzoekers, van politici, van ondernemers en van gewone mensen, die elk hun eigen verhalen en belangen hebben bij de (niet) erkenning daarvan en hun afgrenzing. Regio's bestaan niet in de werkelijkheid, wachtend op hun ontdekker. Zo kan Nijkerk desgewenst worden voorgesteld als een deel van de Randstad, van de Gelderse Vallei of van de Veluwe.

De vraag waartoe Nijkerk behoort, is een onschuldige variant van een categorie vragen die in de eerste helft van de twintigste eeuw veel gesteld is - en ook nu weer actueel is - naar de eigenheid en historische wortels van de Nederlandse cultuur. Is Nederland een cultuurgebied met duidelijke grenzen en een eigen karakter? Of is het vooral een optelsom van kleinere culturele eenheden? Of is het primair onderdeel van een grotere culturele regio? En hoe was het vroeger? Is Nederland misschien nu wel een herkenbare culturele eenheid, maar was het vroeger een niet apart te onderscheiden deel van een groter (Germaans) geheel? Of was het juist een unieke combinatie van pakweg Friezen, Saksen en Franken, wier woongebieden - een lastige bijkomstigheid voor nationalistenvan, die staatsgrenzen graag zien als harde etnisch-culturele grenzen - zich ook buiten het huidige Nederlandse grondgebied uitstrekten?

'REGIO'S EN REGIONALE INDELINGEN ZIJN CONSTRUCTIES VAN ONDERZOEKERS, VAN POLITICI, VAN ONDERNEMERS EN VAN GEWONE MENSEN, DIE ELK HUN EIGEN VERHALEN EN BELANGEN HEBBEN BIJ DE (NIET) ERKENNING DAARVAN EN HUN AFGREINZING.'

Aan deze laatste vraag wijdt de Antwerpse historicus Marnix Beyen een beschouwing in het verderop te bespreken recente themanummer *Westforschung* van het *Tijdschrift voor Geschiedenis*. In het in 2005 verschenen *Uit liefde voor het volk* van Barbara Henkes en in het al iets oudere proefschrift van Martijn Eickhoff over *De oorsprong van het 'eigene'* komen antwoorden op de eerdere vragen aan de orde - vaak indirect via daarin opgenomen biografieën. Het zal niet verbazen dat de antwoorden elkaar veelal tegenspreken. Ze zeggen meer over degene die ze formuleert dan over de werkelijkheid. Wie de eigenheid van het Limburgse, Brabantse of Friese 'volkskarakter' plaatste tegenover de als overheersend en arrogant voorgestelde Hollandse cultuur, was voorstander van een meer decentrale, regionalistische indeling van Nederland en voor bescherming van het 'volkseigene' tegenover het 'volksvreemde'. Wie meer overeenkomsten dan verschillen meende te zien tussen de Nederlandse en Vlaamse cultuur, droeg het Groot-Nederlands ideaal waarschijnlijk een warm hart toe - misschien wel om de eigenheid van de 'Dietse' cultuur te onderstrepen tegenover de Germaanse en Romaanse cultuurgebieden. Wie (Oost-)Nederland vooral opvatte als deel van een meer omvattende Germaanse cultuurrimte - of zelfs als deel van de nog uitgestrektere 'levensruimte der Noordrascultuur' - zal zich meer ontvankelijk hebben getoond voor nazi-propaganda dan degenen die behalve een staatsgrens tussen Duitsland en Nederland ook een culturele scheidslijn ontwaarden.

Zo rond 1930 zijn volkskundigen in Nederland begonnen met het systematisch verzamelen van informatie over dialecten, boerderijvormen, eetgewoonten, feesten, kledingdrachten, landbouwwerktuigen, omgang tussen de seksen, fatsoensregels en wat dies meer zij. Veelal gebeurde dit via een uitgebreid net van lokale correspondenten. Deze verspreid over Nederland wonende correspondenten (onderwijzers, predikanten, huisartsen et cetera) vulden vragenlijsten in over de lokale bevolking, in de regel plattelandsbewoners. Nederland telde in 1930 nog 1078 gemeenten. In 489

daarvan werkte de helft of meer van de bevolking in de landbouw. Daar zou dus nog de als authentiek beschouwde, oeroude volkscultuur te vinden zijn. Voor zolang als het duurde tenminste, want de plaatsloze modernisering en de vervlakkende stadscultuur rukten op.

Bij het in kaart brengen van de verzamelde informatie bleek dat de gehoopte burchten van oorspronkelijke plattelandsculturen niet of nauwelijks bestonden. Spreidingsgebieden van dialecten en volkskundige verschijnselen vielen niet samen; markante cultuurgrenzen bleken niet te trekken. Eerder waren er diffuse overgangszones en betrekkelijk chaotische ruimtelijke patronen. Kortom, er was minder orde in de werkelijkheid dan gehoopt. Cultuurgebieden en -grenzen bleken niet objectief vaststelbaar, zoals de loop van waterscheidingen dat bijvoorbeeld wel (min of meer) zijn.

‘WANNEER ORDE IN DE WERKELIJKHEID ONTBREEKT EN WETENSCHAPPERS MET MEERDUIDIGE, ELKAAR TEGENSPREKENDE RESULTATEN KOMEN, LEGGEN ANDEREN HUN EIGEN ORDE WEL AAN DE WERKELIJKHEID OP, DAARBIJ SUGGEREREND DAT ZE DIE ORDE ONTLEEND HEBBEN AAN DE WERKELIJKHEID ZELF.’

Het ongrijpbare, onkarteerbare van cultuur(grenzen) maakte volkskunde en verwante vakken kwetsbaar voor politieke manipulatie en geschikt als ideologisch instrument. Wanneer orde in de werkelijkheid ontbreekt en wetenschappers met meerduidige, elkaar tegensprekende resultaten komen, leggen anderen hun eigen orde wel aan de werkelijkheid op, daarbij suggererend dat ze die orde ontleend hebben aan de werkelijkheid zelf.

Die kwetsbaarheid werd pijnlijk duidelijk in de Duitse wetenschappen ten tijde van de Weimar-republiek en het Derde Rijk. In 1919 verordonneerde het Verdrag van Versailles dat grote delen van wat de Duitsers zagen als hun *Kulturraum* voortaan buiten de Duitse staatsgrenzen lagen. Sindsdien hebben gefrustreerde vaderlandslievende geografen, prehistorici, volkskundigen en anderen geprobeerd de buitengrenzen van de Duitse cultuuruimte vast te stellen. Waar ze precies liepen, daarover verschilden de meningen, maar niet over het ‘feit’ dat ze een veel groter gebied omsloten dan de door de geallieerden opgelegde staatsgrenzen.

Het beeld werd nog gecompliceerder omdat het niet alleen de actuele culturele buitengrenzen betrof, maar ook die in het verleden. In de loop der eeuwen hadden de opdringende Fransen bijvoorbeeld in het noordoosten, in Elzas-Lotharingen, een groot deel van het ‘oeroude Germaanse *Lebensraum*’ gestolen; na de Eerste Wereldoorlog dreigden het Rijnland en Saarland dit lot te volgen.

Vanaf 1933 nazificeerden (delen van) de sociale geografie, geschiedenis, volkskunde, archeologie, dialectologie en andere nationale wetenschappen. Ze werden *Legitimationswissenschaften* die de territoriale expansieplannen en etnische zuiveringen wetenschappelijk rechtvaardigden. Twee rivaliserende organisaties met wetenschappelijke ambities droegen daarvoor zorg: de aan de NSDAP gelieerde Amt Rosenberg en het *Ahnenerbe* (letterlijk: ‘erfgoed van de voorouders’) van de SS. Geografisch gezien bestond er een scheiding tussen de *Ostforschung*, die zich bezighield met (als Germaans voorgestelde gebieden in) Polen en Tsjechoslowakije, en de *Westforschung*, die georiënteerd was op Frankrijk, Zwitserland, Luxemburg, België en Nederland. Het in 1920 opgerichte *Institut für geschichtliche Landeskunde der Rheinlande* in Bonn was hét bolwerk van deze *Westforschung*.

Hoe ontvankelijk waren Nederlandse volkskundigen, pre- en protohistorici voor de nationaal-socialistische *Kulturraumforschung* nadat Nederland door de Duitsers was bezet? Tamelijk ontvankelijk, is men geneigd te zeggen na lezing van de boeken van Henkes en Eickhoff. Henkes, tegenwoordig als historica verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen maar voorheen werkzaam bij het Meertens Instituut - ‘Het Bureau’ in de gelijknamige kantoorroman van J.J. Voskuil - portretteert vier grondleggers van de volkskunde: Dirk Jan van der Ven, Jan de Vries, Nico de Haas en Piet Meertens (Voskuils ‘meneer Beerta’). Eigenlijk zijn het dubbelportretten, want ook hun in de volkskunde actieve echtgenotes (bij Van der Ven en De Vries) of hun directe vrouwelijke collega’s (Gerda Schaap bij De Haas, Jo Daan bij Meertens) krijgen aandacht. Eickhoff presenteert in zijn aan de Universiteit van Amsterdam verdedigde proefschrift portretten van de pioniers van de Nederlandse pre- en protohistorie: vader en zoon Holwerda, Van Giffen, Byvanck, Van Wijngaarden en Bursch.

Principiële anti-nazi’s waren in de Nederlandse wetenschap dun gezaaid. Dat hing voor een deel samen met de wereldfaam die Duitse onderzoekers destijds genoten. Zoals het Engels nu is, was het Duits voor de oorlog de taal van de wetenschap. Op het terrein van de volkskunde en archeologie waren de Duitsers in methoden en analyses verder dan de Nederlanders. Bovendien koesterden Nederlandse volkskundigen en archeologen enige wrok jegens de eigen overheid. Volledige academische erkenning van hun disciplines was uitgebleven en onderzoek moest voor een appel en een ei gebeuren. De nazi’s beloofden betere tijden, leken een waarachtige belangstelling te hebben voor de studies en verruimden de budgetten aanzienlijk.

Al was er over de hele linie genomen weinig verzet, de mate van ontvankelijkheid voor het nationaal-socialistische gedachtegoed wisselde vanzelfsprekend van persoon tot persoon. Eickhoff laat zien dat Van Giffen, beroemd vanwege zijn opgravingen van terpen in Noord-Nederland, de archeologen van Ahnenerbe behendig op afstand wist te houden, daarbij geholpen door zijn grote reputatie. De Leidse

prehistoricus Bursch daarentegen bekeerde zich tot de nazi-ideologie en accepteerde gretig de uitnodiging om in 1943 grafheuvels in de Oekraïne te exploreren. Al vijf jaar eerder had Bursch zich een onderzoeker genoemd die wetenschap bedreef 'met een politiek bijvoegmerk'. Zodoende leende hij zich er zonder bezwaar voor om in de nazi-documentaire *Eeuwig levende teekens* (1941) de rol te spelen van een archeoloog die in een opgraving een scherf krijgt overhandigd die een ondergeschikte zo-even had opgegraven: een scherf met een hakenkruis. Het ultieme bewijs dat het Nederlandse en Duitse volk gemeenschappelijke voorouders hadden en dezelfde cultuurruimte deelden!

'PRINCIPIËLE ANTI-NAZI'S WAREN IN DE NEDERLANDSE WETENSCHAP DUN GEZAAID.'

In de volkskunde waren, zo blijkt uit Henkes' boek, de Van der Vens opportunisten. Dirk Jan van der Ven organiseerde in 1919 het succesvolle Vaderlandsch Historisch Volksfeest op het pas geopende terrein van het Openluchtmuseum in Arnhem. Samen met zijn vrouw maakte hij hun buitenplaats De Meihof tot het centrum van de volksdans. In al hun activiteiten gingen zij mee met de heersende machtsverhoudingen. Toen de Duitsers Nederland binnenvielen, legden de Van der Vens ijlings een krant met Hitlers foto prominent op de tafel in De Meihof. Nico de Haas en Jan de Vries toonden zich zelfs overtuigende nazi's. De eerste begon als 'arbeidersfotograaf' in dienst van de klassenstrijd, maar werd in 1941 hoofdredacteur van het publieksblad *Hamer*, dat tot doel had 'de bewustwording der wezenenheid aller Germaansche stammen en Volken' te bevorderen. De Vries behoorde als hoogleraar germanistiek in Leiden tot de academische elite; prinses Juliana volgde in 1929-1930 colleges bij hem. Beide mannen namen de wijk naar Duitsland toen het nazi-rijk instortte.

Moeilijker te plaatsen op het continuüm tussen goed en fout is P.J. Meertens. Aanvankelijk gold Meertens als antifascist maar van die reputatie is de laatste jaren niet zoveel heel gebleven. Ton Dekker, die bijna veertig jaar verbonden was aan 'Het Bureau', schreef in zijn lezenswaardige geschiedenis van *De Nederlandse volkskunde* (2002) dat Meertens' 'houding tegenover de bezettingsmacht niet altijd even duidelijk is geweest'. De volkskundigen kregen institutionele en financiële steun van de Duitsers, terwijl zij voorheen met een fooi werden afgescheept. 'De vijand brengt ons wat onze eigen regering ons heeft onthouden - omdat ze er geen geld voor overhad of omdat ze er de betekenis niet van wilde inzien', noteerde Meertens in augustus 1943 in zijn dagboek. Evenmin verbrak hij de contacten met bekenden die zich hadden bekeerd tot het nationaal-socialisme.

Ook Barbara Henkes heeft in eerdere publicaties het rooskleurige beeld van Meertens-als-goed-in-de-oorlog van schaduw-tinten voorzien. Zo noemde zij in een bijdrage uit 2000 (aan het vriendenboek voor E.W.A. Henssen; ook op internet te vinden) de bereidheid van Meertens om op te treden als lezer van het zogeheten Lectoraat - dat aangeboden manuscripten moest censureren op de bezetter onwelgevallige passages - een stap 'die hem in 1941 op een hellend vlak bracht richting collaboratie met de Duitse bezettingsmacht'. Vijf jaar later oordeelt zij in *Uit liefde voor het volk* iets milder over Meertens. Misschien is zij het slachtoffer geworden van het gevaar waarvoor Ivo Schöffer een halve eeuw geleden waarschuwde, in de eerste stelling bij zijn proefschrift *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden* (1956): 'De historicus die voor zijn object een volledig begrip wil opbrengen loopt het gevaar te komen tot een alles-begrijpen-is-alles-vergeven.' Schöffers boek heeft in elk geval zowel Eickhoff als Henkes geïnspireerd.

De historicus en socioloog Hans Derks geeft een malicieuzere verklaring. In een frontale aanval op Henkes beticht Derks haar van zelfcensuur om zo het Meertens Instituut te beschermen: Henkes 'pleegt bewust geschiedvervalsing en die abjecte bezigheid staat direct in dienst van de redding van het Meertens Instituut, haar vroegere broodheer. In Duitsland komt het op deze wijze "spelen" met SS-aangelegenheden dicht bij een strafbaar feit.' Aldus Derks op zijn website. Hij kent geen twijfel: Meertens was fout in de oorlog.

Derks laat zich op zijn site kennen als iemand die grote woorden niet schuwt en nuances niet kent. Zijn oordeel is gebaseerd op het onderzoek dat hij deed ten behoeve van zijn boek *Deutsche Westforschung* (2001). Daarin komt ook Meertens voor. Derks vroeg in februari 2005 aan het bestuur van de KNAW om een onderzoek in te stellen naar het oorlogsverleden van Meertens. De kwestie is relevant, omdat het Meertens Instituut een KNAW-instelling is. Mag een onderzoeksinstituut de naam dragen van iemand die evident fout zou zijn geweest in de oorlog?

Afgelopen herfst reageerde de KNAW met de instelling van een commissie van drie wijze mannen: Herman von der Dunk, Johannes Houwink ten Cate en Ido de Haan moeten de kwestie onderzoeken. Hun rapportage wordt binnenkort verwacht. Ik vermoed dat een eventueel gunstig oordeel over Meertens Derks niet zal overtuigen: het is denkbaar dat hij dan de stelling zal betrekken dat de drie te weinig *Zivilcourage* hebben om de gevestigde academische wetenschappers tegen de haren in te strijken.

Want daar gaat het óók om. Enerzijds is Derks de boze outsider die meent dat het universitaire establishment zijn onderzoek niet serieus neemt en samenzweringen ziet - tot in de hoofdredactionele kring van *NRC Handelsblad* toe - met als doel zijn onwelkome boodschap weg te moffelen. Anderzijds wil dat establishment Derks' verdiensten ook niet erkennen vanwege zijn permanente boze toon van een aanklager en de inhoud van zijn aanklacht zelf - want het gaat Derks niet alleen om Meertens, maar ook

om het hedendaagse onderzoek in Duitsland naar de Nederlandse cultuur. Daarin zou de oude ideologie van de *Westforschung* nog steeds aanwezig zijn. En nog immer collaboreren volgens hem de hedendaagse Nederlandse onderzoekers met de Duitsers.

'Met dit extreme continuïteitsdenken' zou Derks zich 'ver buiten de werkelijkheid plaatsen', zo oordeelt Ton Nijhuis (hoogleraar Duitslandstudies aan de Universiteit van Amsterdam en directeur van het Duitsland Instituut) in zijn bijdrage aan het themanummer *De Westforschung en Nederland*, uitgebracht door het *Tijdschrift voor Geschiedenis* en geredigeerd door Barbara Henkes en Ad Knotter. Klaas van Berkel komt in zijn recensie van Derks' *Deutsche Westforschung* in dit nummer tot een vergelijkbaar oordeel: een 'schotschrift'.

Dat laat Derks niet op zich zitten. Kun je van Van Berkel, de baas van Henkes in Groningen, een niet vooringenomen oordeel verwachten? Nee! Derks meldt op zijn website dat de redacteurs een bijdrage van zijn hand aan het themanummer hebben geweigerd. Gelukkig maar, want het is 'een treurig geschrijf van hooggeleerde lieden' geworden, van een 'belabberde kwaliteit' en met veel 'onzinnig onder de gordel getrap en borrelpraat in plaats van wetenschappelijke argumentatie'. Je zult toch in zo'n nummer staan. Ik durf het haast niet te bekennen maar ik las de meeste van de tien artikelen met plezier. Zo ontwerpt Chris Lorenz, tegenwoordig historicus aan de VU, in zijn bijdrage het 'Academisch Poldermodel'. Nederlandse wetenschappers hebben volgens hem een 'obsessieve neiging om de legitimiteit van afwijkende gezichtspunten te ontkennen en om meningsverschillen "onder de pet" te houden'. Deze behoefte aan consensus en compromis is volgens menig volkskundige ingebakken in de Nederlandse volksaard. Voor iemand als Derks sluit de academische gemeenschap haar grenzen.

Ben de Pater is als sociaal-geograaf verbonden aan de Universiteit Utrecht.

Besproken boeken:

DE WESTFORSCHUNG EN NEDERLAND - THEMANUMMER TIJDSCHRIFT VOOR GESCHIEDENIS, jrg. 118, nr. 2.
door **Barbara Henkes en Ad Knotter (gastred.)**
Van Gorcum. Assen 2005.
Themadeel: 135 pag., € 19,90

DE OORSPRONG VAN HET 'EIGENE' - NEDERLANDS VROEGSTE VERLEDEN, ARCHEOLOGIE EN NATIONAAL-SOCIALISME
door **Martijn Eickhoff**
Boom. Amsterdam 2003.
438 pag., € 27,50

UIT LIEFDE VOOR HET VOLK - VOLKSKUNDIGEN OP ZOEK NAAR DE NEDERLANDSE IDENTITEIT 1918-1948
door **Barbara Henkes**
Polak & Van Gennep. Amsterdam 2005.
494 pag., € 24,95

Literatuur:

- **T. Dekker** (2002). *De Nederlandse volkskunde. De verwetenschappelijking van een emotionele belangstelling*. Amsterdam: Aksant.
- **H. Derks** (2001). *Deutsche Westforschung. Ideologie und Praxis im 20. Jahrhundert*. Leipzig: Akademische Verlagsanstalt.
- **B. Henkes** (2000). P.J. Meertens: als christen op zoek naar gelijkheid in verscheidenheid. In: J. de Bruijn e.a. (red.). *Een vreemde man, en die ons vreemd ontviel. Liber amicorum voor E.W.A. Henssen (1950-1999)* (pp. 318-342). Amsterdam: Bas Lubberhuizen.